OKKAZIONAL FRAZEOLOGIYANING NAZARIY ASOSLARI VA DIFFERENSIAL BELGILARI

Ibayev Anvar Jo‘rabekovich
SamDChTI Ingliz tili o‘qitish metodikasi kafedrasi (PhD) dotsenti
anvariboev@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-0737-1474

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada okkazional frazeologiyaning nazariy asoslari, uning uzuallik bilan munosabati, differensial belgilari hamda metodologik tavsif prinsiplari yoritiladi. Tadqiqotning maqsadi okkazional frazeologiyani mustaqil ilmiy tushuncha sifatida sharhlash, uning asosiy kategorial ko‘rsatkichlarini aniqlash va zamonaviy frazeologiya doirasidagi o‘rnini belgilashdan iborat. Ishda tavsifiy, komponent, qiyosiy va kontekstual tahlil metodlari qo‘llandi. Natijada okkazional frazeologiyaning prototiplilik, modifikatsionlik, kontekstga qaramlik va pragmatik faollik kabi belgilari tizimlashtirildi. Maqolaning ilmiy yangiligi nazariy mezonlarni integrallashgan modelga birlashtirishidadir.

Kalit so‘zlar: okkazional frazeologiya, uzuallik, prototip, modifikatsiya, kontekst, pragmatika, frazeologik derivatsiya

АННОТАЦИЯ: В статье освещаются теоретические основы окказиональной фразеологии, её соотношение с узуальностью, дифференциальные признаки и методологические принципы описания. Цель исследования — интерпретировать окказиональную фразеологию как самостоятельное научное понятие, определить её категориальные показатели и установить её место в современной фразеологии. Использованы описательный, компонентный, сопоставительный и контекстуальный методы. В результате систематизированы такие признаки, как прототипичность, модификационность, контекстуальная зависимость и прагматическая активность. Научная новизна состоит в интеграции этих критериев в единую аналитическую модель.

Ключевые слова: окказиональная фразеология, узуальность, прототип, модификация, контекст, прагматика, фразеологическая деривация

ABSTRACT: This article explores the theoretical foundations of occasional phraseology, its relation to usual phraseology, its differential features, and the methodological principles of its description. The aim is to interpret occasional phraseology as an independent scholarly concept, to identify its core categorical markers, and to define its place in modern phraseological studies. Descriptive, componential, comparative, and contextual methods are applied. The results systematize such features as prototypicality, modification, contextual dependence, and pragmatic activity. The novelty lies in integrating these criteria into a unified analytical model.

Keywords: occasional phraseology, usuality, prototype, modification, context, pragmatics, phraseological derivation

Til tizimi barqaror me’yor va ijodiy yangilanishning uzluksiz o‘zaro ta’siri asosida yashaydi. Frazeologik sath bu jarayonning ayniqsa sezgir qatlamlaridan biridir, chunki tayyor qoliplarning qayta ishlanishi orqali muallif uslubi, ijtimoiy baholash, ironik effekt va matnning estetik zichligi bir vaqtda namoyon bo‘ladi. Okkazional frazeologiya aynan shu nuqtada — tilning mavjud zaxirasi bilan individual nutqiy yaratuvchanlik kesishgan joyda — alohida ilmiy tahlilni talab etadi.

Frazeologik birliklarning odatiy, lug‘aviy jihatdan qayd etilgan shakli va nutqda bir martalik yoki cheklangan qo‘llanish uchun yaratilgan o‘zgartirilgan shakllari o‘rtasidagi farq masalasi zamonaviy frazeologiyada nazariy bahs markazida turadi. Okkazional birlikni oddiy variantdan, kontekstual sinonimdan yoki erkin birikmadan ajratish doimo oson emas. Shu sababli “okkazional frazeologiya” tushunchasining qat’iy belgilari, hosil bo‘lish mexanizmlari va diskursiv vazifalarini qayta ko‘rib chiqish zarur. Rus va slavyan frazeologiya maktablarida okkazionallik ko‘proq transformatsiya, derivatsiya, individual-muallif modifikatsiyasi hamda kontekstga bog‘liqlik doirasida o‘rganilgan. Ayrim tadqiqotlarda okkazional frazeologizm prototip birlikning badiiy qayta qurilishi sifatida talqin qilinsa, boshqalarida u semantik jihatdan yangi, ammo taniladigan obrazli model deb ko‘riladi [Tretyakova, 2009, p. 4; Baturova, 2015, p. 31].

O‘zbek tilshunosligida frazeologiya bo‘yicha mustahkam nazariy maktab mavjud bo‘lsa-da, okkazional frazeologiya alohida kategoriya sifatida yetarlicha tizimlashtirilmagan. Biroq publitsistika, badiiy nasr, she’riyat, internet-muloqot va reklama diskursida muallifga xos frazeologik yangilanishlar sezilarli ko‘paygani kuzatiladi. Bu holat o‘zbek tilshunosligida ham “uzual – okkazional” qarama-qarshiligini yangi metodologik asosda ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi uch omil bilan belgilanadi. Birinchidan, zamonaviy matnlar tahlilida frazeologik ijodkorlikni izohlash uchun yagona operatsion model yetishmaydi. Ikkinchidan, okkazional frazeologik birliklarning semantik mustaqilligi va prototipga bog‘liqligi o‘rtasidagi nisbat hali ham munozaralidir. Uchinchidan, o‘qitish amaliyotida bunday birliklarni talqin qilish, tarjima qilish va lug‘atlashtirish mezonlari yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Shu nuqtai nazardan, maqolaning maqsadi okkazional frazeologiya tushunchasini nazariy va amaliy jihatdan tavsiflash, uning hosil bo‘lish mexanizmlarini tasniflash, funksional yukini aniqlash hamda tahlil uchun model taklif etishdan iborat. Maqola doirasida quyidagi vazifalar bajariladi: 1) terminning ilmiy tarixini qisqacha sharhlash; 2) okkazional frazeologik birlikning differensial belgilarini belgilash; 3) amaliy material asosida transformatsiya turlarini ko‘rsatish; 4) lingvopoetik va pragmatik natijalarni izohlash [Ivova, 2024, p. 98; Kasımova, 2024, p. 4].

Tadqiqot gipotezasi shundan iboratki, okkazional frazeologiya mustaqil birliklar majmui emas, balki prototip frazeologizm, transformatsion operatsiya, kontekstual aktivator va diskursiv maqsadning kesishuvida yuzaga keladigan ko‘p qatlamli hodisadir. Demak, bunday birlikni faqat shakl o‘zgarishi asosida emas, balki ma’no hosil bo‘lishi, taniluvchanlik darajasi va funksional ta’siri asosida ham tavsiflash kerak.

Maqolaning ilmiy yangiligi uch yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Avvalo, okkazional frazeologiya uchun integrativ ta’rif taklif etiladi. Keyin transformatsiyalar struktur, semantik va pragmatik parametrlar bo‘yicha birlashtirilgan tasnifda beriladi. Nihoyat, o‘quv, tadqiqot va matn tahlili amaliyoti uchun “prototip – transformatsiya – kontekst – diskursiv natija” modeli ishlab chiqiladi. Tadqiqot materiali sifatida frazeologik transformatsiyalarni aks ettiruvchi rus, ingliz va o‘zbek tilidagi ilmiy maqolalar, monografiyalar, disssertatsiya avtoreferatlari hamda badiiy va publitsistik matnlardan olingan namunalar tanlandi. Maqsad muayyan til doirasidagina emas, balki okkazional frazeologiyaning umumiy nazariy xususiyatlarini ko‘rsatish bo‘lgani uchun qiyosiy-pragmatik yondashuv tanlandi. Amaliy tahlilda esa tanish prototip asosida hosil bo‘lgan modifikatsiyalar ustuvor material sifatida olindi.

Metodologik jihatdan ish tavsifiy va interpretativ lingvistika kesishmasida qurildi. Birinchi bosqichda ilmiy manbalar kontent-tahlili qilinib, okkazional frazeologiyaga doir asosiy terminlar, yondashuvlar va mezonlar ajratib olindi. Ikkinchi bosqichda komponent tahlili yordamida prototip

birlik va transformatsiyalangan birlik o‘rtasidagi semantik yadrolar, ko‘chma ma’no markerlari, ekspressiv komponentlar qiyoslandi. Uchinchi bosqichda kontekstual tahlil asosida birlikning kommunikativ vazifasi, baholovchi yuklamasi va intertekstual faolligi aniqlandi.

Funktsional-semantik tahlil muallifning qanday maqsadda odatiy frazeologizmni buzishi yoki qayta qurishini izohlashga xizmat qildi. Bunda alishtirish, kengaytirish, qisqartirish, kontaminatsiya, inversiya, sintaktik qayta taqsimlash va metaforik qayta motivatsiya kabi operatsiyalar ajratildi. Ushbu tasnif Kunin, Naciscione, Tretyakova va boshqa tadqiqotchilar tavsiflagan modifikatsion jarayonlarning umumlashtirilgan ko‘rinishidir [Naciscione, 2016, p. 241; Davydova, 2018, p. 482]. Tanlangan materialda jami 60 ta namuna kuzatildi: 20 tasi publitsistik diskursdan, 20 tasi badiiy matndan, 10 tasi reklama yoki ommaviy kommunikatsiya matnlaridan, 10 tasi o‘zbek tilidagi zamonaviy misollardan iborat bo‘ldi. Ushbu maqolada barcha namunalarning to‘liq korpusi emas, balki ularning vakil turlari tahlil qilinadi. Bunday yondashuv nazariy umumlashtirish bilan sifatli amaliy tahlil o‘rtasida muvozanat saqlash imkonini berdi.

Tadqiqotda qo‘llangan asosiy mezonlar quyidagilar: a) prototipning taniluvchanligi; b) modifikatsiyaning formal ko‘rinishi; c) ma’no siljishining darajasi; d) kontekstga qaramlik; e) diskursiv-pragmatik vazifa; f) individual uslubni shakllantirishdagi hissasi. Mazkur mezonlar faqat lingvistik tavsif uchun emas, balki keyinchalik lug‘atlashtirish, tarjima va ta’limiy sharhlash uchun ham amaliy ahamiyatga ega.

Amaliy tahlil namunalarini tanlashda bir martalik tasodifiy o‘zgartirishlar emas, balki prototip bilan derivatsion bog‘lanishi aniq seziladigan birliklar ustuvor qo‘yildi. Shuningdek, bir matnda qayta takrorlanib, muallifning ideostil belgisi darajasiga ko‘tarilgan birliklar alohida ko‘rib chiqildi. Bunday yondashuv Baturova hamda ingliz badiiy matnlaridagi okkazional birliklarni tahlil qilgan tadqiqotlar bilan mos keladi [Baturova, 2013, p. 128; Baturova, 2015, p. 30]. Cheklov sifatida shuni qayd etish lozimki, o‘zbek tilida aynan “okkazional frazeologiya” terminiga bag‘ishlangan mustaqil empirik izlanishlar soni nisbatan kam. Shu bois ba’zi nazariy xulosalar rus, ingliz va umumiy frazeologik tadqiqotlar bilan qiyoslash asosida ishlab chiqildi. Biroq aynan shu holat mavzuning ilmiy istiqboli va ushbu maqolaning dolzarbligini kuchaytiradi.

Metodologik yakun sifatida maqolada taklif etilayotgan modelning tekshiruvchanligi muhim deb hisoblandi: istalgan okkazional frazeologik birikma tahlilda avval prototipga, so‘ng transformatsion operatsiyaga, undan keyin kontekstual aktivatorlarga va oxirida diskursiv natijaga bog‘lanadi. Bu model intuitiv taassurotga emas, izchil analitik bosqichlarga tayanadi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, okkazional frazeologiyani belgilovchi asosiy xususiyat — uning ikki tomonlama tabiatidir. Bir tomondan, u mavjud frazeologik modelga tayanganligi sababli taniladi; ikkinchi tomondan, aynan shu modelning buzilishi yoki yangicha talqini sababli e’tiborni tortadi. Demak, okkazional birlikning yashash manbai uzuallikdir, uning funksional kuchi esa uzuallikdan chekinishda namoyon bo‘ladi.

Birinchi muhim natija sifatida okkazional frazeologik birlikning quyidagi integrativ ta’rifi taklif qilindi: okkazional frazeologik birlik — bu taniladigan prototip frazeologizm asosida, muayyan kontekst va kommunikativ maqsad ta’sirida, struktur yoki semantik modifikatsiya yo‘li bilan yaratilgan, ekspressiv va diskursiv jihatdan faollashtirilgan individual nutqiy birlikdir. Bu ta’rifda bir vaqtning o‘zida prototiplilik, modifikatsiya, kontekst va funksionallik komponentlari jamlangan.

Natijalarning umumlashtirilgan ko‘rinishi 1-jadvalda beriladi. Jadval okkazional frazeologiyaning asosiy parametrlari va ularning tavsifiy xususiyatlarini tizimlashtiradi [Tretyakova, 2011, p. 12; Useynova, 2018, p. 92].

1-jadval. Okkazional frazeologiyaning asosiy tavsifiy parametrlari

Parametr	**Mazmuni**	**Ko‘rsatkichlar**	**Tahlildagi ahamiyati**
Prototip	Uzuallikdagi tayanch frazeologizm	Tanishlik darajasi, lug‘aviy qayd etilganlik	Birlikning frazeologik modifikatsiya ekanini belgilaydi
Transformatsiya	Formal yoki semantik qayta qurish	Almashtirish, qo‘shish, tushirish, kontaminatsiya	Hosil bo‘lish mexanizmini ochadi
Kontekst	Birlikni faollashtiruvchi matniy muhit	Janr, sarlavha, personaj nutqi, intertekst	Talqin aniqligini belgilaydi
Pragmatika	Kommunikativ maqsad va ta’sir	Baholash, ironiya, ekspressiya, memorabellik	Diskursiv vazifani tushuntiradi
Avtonomlik	Kontekstdan mustaqillashish darajasi	Bir martalik, takrorlanuvchi, ideostilga aylangan	Barqarorlashuv bosqichini ko‘rsatadi

Jadvaldan ko‘rinadiki, okkazional frazeologiyani tavsiflashda yagona ko‘rsatkich yetarli emas; aksincha, u prototip, transformatsiya, kontekst, pragmatika va avtonomlikning o‘zaro aloqasi asosida tahlil qilinishi lozim. Shu bilan mazkur maqolaning nazariy yangiligi — okkazional frazeologiya uchun ko‘p parametrli tavsif mexanizmini taklif etganidadir. Muhokama natijalariga ko‘ra, okkazional frazeologiyani “o‘tish hodisasi” sifatida tushunish maqsadga muvofiqdir. U erkin birikma bilan tayyor frazeologizm, individual nutq bilan kollektiv xotira, yangilik bilan tanishlik o‘rtasida joylashadi. Aynan shu oraliq tabiat uning lingvopoetik qimmatini belgilaydi [Tretyakova, 2009, p. 5; Ivova, 2024, p. 101].

Xulosa qilib aytganda, okkazional frazeologiya frazeologik tizimning dinamik qatlamini tashkil etadi va u til xotirasida mavjud prototip birliklarga tayanib, individual nutqiy maqsad asosida yangicha semantik va stilistik konfiguratsiya hosil qiladi. Tadqiqot davomida okkazional frazeologik birlikning integrativ ta’rifi ishlab chiqildi, uning differensial belgilari tizimlashtirildi va ko‘p parametrli tavsif modeli taklif etildi. Mazkur model maqolaning asosiy ilmiy yangiligi sifatida baholanadi. Nazariy jihatdan ushbu maqola okkazional frazeologiyani frazeologik derivatsiya, pragmalingvistika va matn poetikasi kesishgan joyda o‘rganish zarurligini asoslaydi. Amaliy jihatdan esa u keyingi korpus tadqiqotlari, ta’lim va lug‘atlashtirish ishlariga metodik tayanch bo‘la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baturova, N. I. (2013). Okkazionalnyy frazeologizm kak yazykovoe yavlenie. Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta, (2), 127–131.

2. Baturova, N. I. (2015). Okkazionalnyy frazeologizm i ego mesto v angliyskom khudozhestvennom tekste. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki, (4-1), 29–33.
3. Davydova, E. V. (2018). Okkazionalnye preobrazovaniya frazeologicheskikh edinits v sovremennom russkom diskurse. Liberal Arts in Russia, 7(6), 482–489. https://doi.org/10.15643/libartrus-2018.6.5
4. Ivova, N. (2024). Occasional transformations of Bulgarian phraseological units containing a name of a garment or part of a garment. Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie, 13, 97–107.
5. Kasımova, S. S. (2024). Transformation of phrases and its destructions. Salud, Ciencia y Tecnología - Serie de Conferencias, 3, 1–6.
6. Naciscione, A. (2016). Extended metaphor in the web of discourse. In R. W. Gibbs Jr. (Ed.), Mixing metaphor (pp. 241–266). John Benjamins.
7. Tretyakova, I. Yu. (2009). Okkazionalnaya frazeologiya v publitsisticheskom stile. Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta, 15(4), 3–6.
8. Tretyakova, I. Yu. (2011). Okkazionalnaya frazeologiya. Kostroma State University Press.
9. Tretyakova, I. Yu., & Kudryavtseva, E. V. (2023). Frazeologicheskie obrazy v usloviyakh okkazionalnoy aktualizatsii. Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta, 29(1), 68–74.
10. Useynova, N. K. (2018). Phraseological occasionalism in English: Cognitive-communicative aspects of media discourse. The Journal of Social Sciences Research, 1, 89–94.